

Vrijmetselarij en vrijzinnige organisaties

Jeffrey Tyssens

1. De vrijmetselarij

1.1. *Bibliografie*

De literatuur over aard en wezen van de vrijmetselarij en over de geschiedenis van de orde is schier eindeloos. De kwaliteit is zeer divers: naast uitstekend werk van specialisten, is er ook veel kwakzalverij op de markt. Voorzichtigheid is dus geboden. In het Nederlandse taalgebied bestaan er niettemin enkele degelijke werken. Een echte klassieker is ongetwijfeld:

APOSTEL (L.). *Vrijmetselarij. Een wijsgerige benadering*. Antwerpen-Baarn, 1995³.

Een uitdrukkelijk op de Engelse vrijmetselarij gerichte benadering vindt men in:

VAN BRABANT (P.). *De Vrijmetselaars. Reguliere loges in België*. Antwerpen-Baarn, 1992 (6^e uitgave).

VAN BRABANT (P.). *De vrijmetselarij in Nederland en Vlaanderen*. Antwerpen, 2003.

VAN BRABANT (P.). *Lexicon van de loge: handboek voor vrijmetselaars*. Antwerpen-Baarn, 2003.

Op het ogenblik dat onderhavige bijdrage wordt geredigeerd, is er een groot overzichtswerk in voorbereiding met medewerking van tal van specialisten:

SNOEK (J.), BOGDAN (H.), eds. *Handbook on Contemporary Freemasonry*. Den Haag, ter perse.

Een internationale groep van experts finaliseert momenteel een omvangrijk biografisch naslagwerk omtrent de vrijmetselarij. Het accent ligt op de 18e eeuw maar ook meerdere vrijmetselaars die in de vroege 19e eeuw actief waren, worden opgenomen. Het aandeel van de zuidelijke Nederlanden is eerder beperkt:

PORSET (C.), REVAUGER (C.), eds. *Le monde maçonnique au XVIIIe siècle*. Parijs, ter perse.

De vrijmetselarij vormt het voorwerp van meerdere referentiewerken. De meest toegankelijke zijn ongetwijfeld het klassieke, maar toch al wat gedateerde woordenboek dat verscheen onder redactie van Daniel Ligou (thans in een herziene uitgave beschikbaar) en het recentere, bijzonder degelijke overzicht onder leiding van de Franse historicus Eric Saunier:

LIGOU (D.), ed. *Dictionnaire universel de la Franc-Maçonnerie*. Parijs, 1991.

SAUNIER (E.), ed. *Encyclopédie de la franc-maçonnerie*. Parijs, 2000.

Zie ook de oudere, maar zeer nauwkeurige lexicons:

LENNHOFF (E.), POSNER (O.), eds. *Internationales Freimaurerlexikon*. Zürich-Leipzig-Wien, 1932.

Mackey's Revised Encyclopedia of Freemasonry. New York, 1966, 3 dln.

Voor de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij beschikken we over:

ARVELLE (J.). *Histoire de franc-maçonnerie belge*. Braine-l'Alleud, 1995.

BARTIER (J.). *Laïcité et Franc-maçonnerie. Etudes rassemblées par Guy Cambier*. Brussel, 1981.

CLEMENT (F.). *Histoire de la Franc-Maçonnerie belge au XIXe siècle*. Brussel, 1949, 2 dln.

DELSEMME (P.). *Les écrivains francs-maçons de Belgique*. Brussel, 2004.

DE SCHAMPHELEIRE (M.). *Geschiedenis van de Belgische Vrijmetselarij sedert 1830*. Brussel, 1986, 3 dln.

Een eeuw vrijmetselarij in onze gewesten, 1740-1840. Brussel, 1983.

Fédération Belge du Droit Humain – 75 ans de maçonnerie mixte. Brussel, 2003.

HASQUIN (H.), ed. *Visages de la Franc-Maçonnerie belge du XVIIIe au XXe siècle*. Brussel, 1983.

Histoire de la Fédération Belge du Droit Humain. Brussel, 1984, 3 dln.

HOEBANX (J.-J.). L'implantation et l'expansion de la Franc-maçonnerie à Bruxelles et en Wallonie des origines à 1980, in HASQUIN (H.), ed. *Hommages à la Wallonie. Mélanges d'histoire, de littérature et de philologie wallonnes offerts à M.-A. Arnould et P. Ruelle*. Brussel, 1981, p. 293-320.

LEMAIRE (J.). *La franc-maçonnerie en Belgique – les loges symboliques*. Parijs, 2002.

TYSENS (J.). Vrijmetselarij, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Tielt, 1998, dl. 3, p. 3585-3594.

TYSENS (J.), ed. *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*. Brussel-Gent, 2003.

TYSENS (J.), ed. *De Schatten van de Tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij*. Brussel, 2006.

Een beredeneerd overzicht van de historische literatuur (tot het begin van de jaren 1980) over de Belgische vrijmetselarij vindt men in:

WITTE (E.). Overzicht van het onderzoek naar de Belgische vrijmetselarij in de 19^e eeuw, in *BTNG*, 1985, nrs. 3-4, p. 523-542.

Voor meer gespecialiseerde literatuur, zie de diverse bibliografische repertoria. Essentieel blijft nog steeds de bibliografie, die vooral de 19^e eeuw behandelt:

DE SCHAMPHELEIRE (H.), WITTE (E.), BORNE (F.). *Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Belgische vrijmetselarij, 1795-1855*. Leuven, 1973.

Een echte opvolger heeft deze bibliografie nog niet gekregen, maar zeer verdienstelijk is:

- DESMED (R.). La franc-maçonnerie belge au xxe siècle. Cadre historique et essai de bibliographie critique, in MARX (J.), ed. *Maçonnerie, maçonneries. Conférences de la Chaire Théodore Verhaegen 1983-1989*. Brussel, 1990, p. 157-191.
- DUFAYS (J.-M.). Introduction bibliographique à l'histoire de la franc-maçonnerie belge, in MARX (J.), ed. *Maçonnerie, op. cit.*, p. 193-205.
- HOEBANX (J.-J.). La Franc-Maçonnerie belge. Bibliographie (1974-1993), in FERRER BENIMELI (J.A.), ed. *La Masoneria Española entre Europa y America. II. VI Symposium Internacional de Historia de la Masoneria Española. Zaragoza, 1-3 de julio de 1993*. Zaragoza, 1995, p. 997-1029.

1.2. De organisaties

In de maçonnieke traditie situeert men de aanvang van de zogenaamde “speculatieve” vrijmetselarij gewoonlijk in 1717. In dat jaar richtten 4 Londense loges een overkoepelende *Grand Lodge of London* op. Dit gegeven alleen al wijst erop dat de wortels van de vrijmetselarij een stuk verder in het verleden te zoeken zijn. De ontstaansgeschiedenis van de vrijmetselarij blijft echter op vele punten onbekend. Lange tijd werd aangenomen dat de oude, “operatieve” metselaarscorporaties leden van buiten de professie gingen accepteren. Deze nieuwe leden zouden de tradities en de iconografie van deze zieltogende organisaties hebben getransformeerd tot speculatieve instrumenten voor een besloten initiatiek genootschap, waarin mannen van verschillende standen en verschillende geloofsovertuigingen elkaar konden vinden in een sfeer van tolerantie en gelijkheid. Recenter onderzoek heeft dan weer geleid tot een relatieve consensus rond de these dat er geen dergelijke continuïteit bestaat, maar dat een Londens netwerk bestaande Schotse rituele tradities is gaan imiteren en dit zonder veel continuïteit met een “operatieve” traditie in Londen zelf. Hoe dan ook, de groei van de eerste loges past in de bredere tendens om intellectuele netwerken onder te brengen in min of meer discrete, al dan niet esoterische genootschappen, waarvan er vele naderhand verdwenen, maar die soms aanleiding gaven tot duurzame tradities. De vrijmetselarij vormde daarop ongetwijfeld een succesvolle variant. Vanuit de Engelse vrijmetselarij zwermden organisatievorm en werkwijze immers snel uit naar de rest van Europa en de kolonies. Dit verspreidingsproces ging gepaard met een brede diversificatie van het “maçonnieke veld”, waarbij zeer uiteenlopende symbolische systemen en mythologische referenties werden gehanteerd.

In de Oostenrijkse Nederlanden doken de eerste loges op in de eerste helft van de 18^e eeuw, doch het was vooral in de jaren 1760 en 1770 dat het aantal werkplaatsen snel toenam. In 1770 werden de meeste van deze loges overkoepeld door de *Provinciale Grootloge der Oostenrijkse Nederlanden*, een door Londen erkende obediëntie die werd geleid door de markies de Gages. De edicten van Jozef II van 1786 kortwiekten de maçonnieke activiteit door deze enkel nog te Brussel toe te laten. Pas onder het Franse regime hernam de vrijmetselaarsactiviteit. Alle loges ressorteerden nu onder het *Grand Orient de France*. Vanaf 1815 werkten ze onder auspiciën van het *Grootoosten der Nederlanden*, waar ze in een aparte administratieve substructuur voor het Zuiden waren ondergebracht. Door het

grootmeesterschap van prins Frederik was de obediëntie nauw verbonden met het koningshuis. Na 1830 bleven verscheidene, vooral Gentse loges trouw aan het huis Oranje en aan het *Grootoosten der Nederlanden*. Na enige moeilijkheden traden de meeste Belgische loges uiteindelijk toe tot het in 1833 opgerichte *Grand Orient de Belgique / Grootoosten van België*.

Deze nieuwe obediëntie overkoepelde niet de gehele maçonnieke activiteit in België. Vooreerst hield de orangistische dissidentie in Gent stand tot 1883. In het Luikse weigerden een aantal loges toe te treden omdat het Grootoosten traditiegetrouw elke politieke of godsdienstige discussie in de loges verbood. Ten slotte groepeerde het *Grootoosten* in beginsel alleen de zogeheten “symbolische” loges, dat wil zeggen zij die alleen in de eerste 3 graden werken. De zogeheten “Schotse” vrijmetselarij, die 33 graden telt, werkte sinds 1817 onder auspiciën van de *Opperraad / Suprême Conseil*, die niet alleen de werkplaatsen voor de hoge graden (kapittels en areopagi) overkoepelde, maar ook een aantal loges die in de eerste 3 graden werkten. Dit gegeven is niet zonder belang wanneer de Belgische vrijmetselarij de discussie zou aangaan over de mogelijkheid om in de loges of in de obediëntie politieke en godsdienstige thema’s te behandelen.

De Belgische vrijmetselarij telde aanvankelijk veel katholieke leden. De pauselijke veroordelingen waren in de zuidelijke Nederlanden nooit toegepast geweest. De bisschoppelijke veroordeling van einde 1837 leidde er echter toe dat deze, intussen veel kleinere groep de loges verliet. Daardoor kwam het veld volledig toe aan de liberale tendensen die zich al in de vorige periode hadden gemanifesteerd en die de loges meer en meer tot de ruggengraat van de liberale strekking probeerden te maken. Wanneer het verbod op politieke discussie in 1854 formeel werd opgeheven, was de politieke activiteit in meerdere loges al schering en inslag. In 1854 sloten de Luikse loges aan bij het Grootoosten. Toch bracht deze beslissing geen eenheid in maçonnieke rangen, integendeel zelfs. Enkele werkplaatsen weigerden deze gepolitiseerde vrijmetselarij en stapten over naar de Opperraad. In andere werkplaatsen leidde de politieke discussie tot scherpe conflicten omdat de diverse tendensen van de liberale partij zich ook in het maçonnieke veld reproduceerden. Verder namen enkele loges een vrij radicaal profiel aan. De gangmakers van het politieke debat gingen nu op de rem staan en trachtten elke stemming van bindende programma’s te verbieden.

Daarmee werd een zekere eenheid hersteld. Het Grootoosten overkoepelde opnieuw alle symbolische loges en sloot in 1880 met de Opperraad een conventie waardoor deze zich enkel nog met de hogere graden zou bezighouden. De loges van het Grootoosten waren ondertussen ook een meer areligieuze invulling gaan geven aan hun rituele activiteit. In dat licht speelde de Belgische vrijmetselarij trouwens een voortrekkersrol binnen de zogenaamde “Latijnse”, dat wil zeggen de eerder laïcistische, antiklerikale vrijmetselarij. De politieke inkleuring van de Belgische maçonnieke activiteit bleef zich nog geruime tijd manifesteren. Pas tegen het einde van de 19^e eeuw zou er een tendens tot depolitisering optreden, die nauw samenhangt met de verandering van het kiesrecht en met de verdere diversificatie van de politieke opinies (o.m. door de intrede van de eerste socialisten).

In de 20^e eeuw ondergaat de Belgische vrijmetselarij een proces van diversificatie en relatieve fragmentering. Vooreerst is er de poging om het exclusief mannelijk karakter van de maçonnerie te doorbreken. Tot 1912 bestonden er in

België alleen mannenloges, maar in het bewuste jaar werd naar het voorbeeld van de Franse gemengde vrijmetselarij in Brussel een gemengde loge opgericht. In 1928 richtte deze met de enkele andere gemengde werkplaatsen die vanuit deze eerste waren ontstaan, de *Belgische Federatie van de Internationale Gemengde Vrijmetselaarsorde "Le Droit Humain"* op. Aanvankelijk werd deze door het Grootoosten niet erkend. In 1981 werd er – ook weer vanuit Frankrijk – een exclusief vrouwelijke obediëntie opgericht om de vrouwenloges te groeperen die sinds de jaren 1970 waren opgericht: de *Vrouwen Grootloge van België*. In 2006 werd daarnaast nog een kleine, gemengde koepelstructuur opgericht, de *Confederatie van Loges "Lithos"*.

Verder leidde ook de laïcisering van de ritualen binnen het *Grootoosten* na verloop van tijd tot problemen. Rond de Eerste Wereldoorlog vormden zij de formele aanleiding (de diepere redenen zijn veel complexer) tot een breuk met de *United Grand Lodge of England*, die zichzelf in deze jaren, vanuit een verondersteld eerstegeboorterecht, steeds meer gerechtigd voelde om andere loges of obediënties volgens unilateraal vastgestelde criteria erkenning toe te staan of te weigeren. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit debat zeer acuut. In 1959 leidde het uiteindelijk tot de afsplitsing van een *Grootloge van België / Grande Loge de Belgique*, die zich vormelijk conformeerde aan de Engelse eisen en in 1965 inderdaad door Londen werd erkend. Niettemin werd die erkenning in 1976 weer ingetrokken. Het Londen getrouwe deel scheurde ook dan weer af en stichtte in 1979 de *Reguliere Grootloge van België / Grande Loge Régulière de Belgique*. Deze symbolenproblematiek leidde ook tot het uiteenvallen van de oude Opperraad in meerdere kleine koepels die elk voor zich een aantal werkplaatsen der hogere graden groepeerden, die qua invulling bij de ene dan wel bij de andere symbolische obediëntie aansluiting vonden. De diverse obediënties van symbolische loges hebben – met uitzondering van enerzijds de Reguliere Grootloge, die zichzelf beschouwt als de enige rechtmatige orde in België, en van het recent gestichte *Lithos* anderzijds – in 1989 een vriendschapsconventie afgesloten, waarbij de onderlinge verschillen worden erkend en aanvaard.

1.3. Archieven

Voor de geschiedenis van de Belgische vrijmetselarij zijn verscheidene bibliotheken en/of archieven met betrekking tot buitenlandse obediënties van belang. Gezien de affiliatie van de Zuid-Nederlandse loges bij een Franse, respectievelijk een Nederlandse obediëntie is dat geenszins verwonderlijk. Grote delen van de archieven van het *Grand Orient de France* (wat niet werd vernietigd of door de Duitse bezetter in beslag genomen) werden in 1940 ondergebracht in de Bibliothèque Nationale: het gaat meer in het bijzonder om de archivalia tot 1875. Na de bevrijding werd overeengekomen om het betreffende fonds in de Bibliothèque Nationale te laten, waar het nog steeds raadpleegbaar is. Een overzicht vindt men in:

DE SCHAMPHELEIRE (H.). Archivalia met betrekking tot de 18e-eeuwse Nederlandse en Belgische vrijmetselarij bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs, in *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw*, 1971, nr. 10, p. 1-15.

In Nederland heeft het *Grootoosten der Nederlanden* sinds 1995 een nieuw centrum met museum, bibliotheek en archief geopend, waarin de bijzonder rijke collectie van de obediëntie werd ondergebracht. Die is van belang voor de periode 1815-1830, maar voor de orangistische loges is de verzameling ook voor de periode daarna van belang. Over het bezit van het *Cultureel Maçonniek Centrum "Prins Frederik"* leze men:

KWAADGRAS (E.). In de Schatkamer van de Koninklijke Kunst. De verzamelingen van de Orde van Vrijmetselaren, in VAN DE SANDE (A.), ROSENDAAL (J.), eds. *"Een stille leerschool van deugd en goede zeden". Vrijmetselarij in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw.* Hilversum, 1995, p. 157-169.

In België ligt de situatie wat moeilijker. Enkele collecties worden bewaard in universitaire bibliotheken en -archieven. De UCL bezit de rijke verzameling van Valentin Brifaut, gangmaker van de *Ligue Antimaçonnieque*. De ULB bewaart nogal wat materiaal over de rol van de vrijmetselarij bij de stichting van de Brusselse universiteit. Ook in de Gentse universiteitsbibliotheek, vooral in de afdeling handschriften, kunnen enige verspreide documenten worden teruggevonden (o.m. in de papieren van Paul Voituren). Het stadsarchief van Oudenaarde bewaart het archief van de plaatselijke, tot in de vroege 19^e eeuw actieve loge *L'Aurore*. Meerdere bisschoppelijke archieven bezitten maçonnieke archieven – veel uit de 18^e eeuw maar men treft er ook recenter materiaal aan – dat veelal in het licht van de antimaaçonnieke actie werd vergaard.

Verder is men voor het historisch onderzoek rond de vrijmetselarij natuurlijk aangewezen op de bronnen die bewaard worden door de loges of de obediënties zelf. Een betekenisvolle stap naar de opbouw van een meer gecentraliseerde bibliotheek en archief, werd gezet met de oprichting van het *Maçonniek Studief- en Documentatiecentrum*, beter bekend onder de afkorting MADOC / CEDOM, dat afhangt van het *Grootoosten van België*. In principe is het MADOC / CEDOM uitsluitend toegankelijk voor vrijmetselaars, maar soms krijgen ook niet-vrijmetselaars toestemming om binnen bepaalde limieten de bibliotheek en de archivalia te consulteren. Vorsers en studenten kunnen daartoe een schriftelijk verzoek richten aan het *Grootoosten van België* met een duidelijke omschrijving van de aard van hun onderzoek. Deze vraag wordt onderzocht door de Administratieve Commissie van het *Grootoosten*, die beslist om al dan niet toestemming te geven.

Behalve een interessante verzameling boeken, bezit het MADOC / CEDOM een rijke collectie periodieken en een sedert kort vrij sterk aangegroeide collectie archivalia. Interne documenten – de ritualen bijvoorbeeld – worden normalerwijze niet ter consultatie gegeven. Meerdere reeksen (correspondentie tussen het *Grootoosten* en de loges, de verslagen van de Grootinspecteurs, enz.) kunnen echter doorgaans zonder problemen worden ingezien. Algemeen kan worden gesteld dat toestemming wordt verleend tot consultatie van bronnen die betrekking hebben op de periode vóór 1914, vaak ook voor recenter materiaal. Ook de collectie archivalia omtrent de Tweede Wereldoorlog zijn gemakkelijk raadpleegbaar. Het MADOC / CEDOM bezit verder een interessante verzameling persknipsels.

Het MADOC / CEDOM kan ook optreden als intermediair ten aanzien van de individuele loges, die soms aanzienlijke collecties in hun bezit hebben: het studiecentrum stuurt deze aanvragen door, maar de beslissing om al dan niet inzage te

geven, hangt uitsluitend af van de loge in kwestie. Interessante collecties archivalia worden bewaard door provinciale loges zoals *La Parfaite Union* (Mons), *La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies* (Liège), *Les Philadelphes et le Travail Réunis* (Verviers), *Les Amis de la Parfaite Intelligence* (Huy), *L'Indivisible* (Spa), *Les Amis du Commerce et de la Persévérance Réunis* (Antwerpen), evenals door historisch belangrijke hoofdstedelijke werkplaatsen zoals *Les Amis Philanthropes* en *Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès Réunis*.

De collecties van het MADOC / CEDOM, van de diverse obediënties en van de meeste individuele loges zijn veelal zeer onvolledig. In 1940 werd nogal wat materiaal preventief vernietigd en tijdens de Tweede Wereldoorlog werden alle niet in veiligheid gebrachte archieven en bibliotheken door de Duitse bezetter in beslag genomen. Tot voor kort werd ervan uitgegaan dat deze collecties onherroepelijk verloren waren. De archiefprospecties van de AMSAB-ISG-vorsers Steenhaut en Vermote in het Osoby-archief te Moskou bracht echter aan het licht dat een groot deel van deze archieven bij de val van het nazi-rijk door de KGB werd "ingepikt". Het gaat om een fonds van meer dan 2000 dossiers, die quasi allemaal de Belgische vrijmetselarij behandelen. Een groot deel van deze archivalia werd door toedoen van de ULB gefotografeerd en in 2002 werd de collectie quasi integraal gerestitueerd aan het *Grootoosten van België*. De archivalia zijn opgedeeld in vier reeksen, waarbij de eerste drie vrij ordelijk zijn opgebouwd, maar waarbij de vierde een eerder rommelig karakter vertoont. Kennelijk is dit het gevolg van de wijze waarop het materiaal tijdens de Tweede Wereldoorlog werd samengebracht. De diverse bundels bevatten zeer divers materiaal van de obediënties (verslagen, rapporten, correspondentie van het *Grootoosten van België*, de *Opperraad*, de Nederlandse *Grootloge van Bestuur*, enz.) en hun internationale contacten en bieden ook uiterst waardevol bronnenmateriaal – waaronder talrijke verslagboeken – van een aantal individuele loges. Opvallend rijk zijn de bundels betreffende de Gentse loges *Le Septentrion* en *La Liberté* en ook deze van de Leuvense *Constance*. Ook voor meerdere Waalse loges – zo bijvoorbeeld de Vervierse *Philadelphes* – vult het Moskou-archief de bestaande collecties aan. De collectie omvat eveneens persoonlijke papieren van vooraanstaande vrijmetselaars, o.m. van Eugène Goblet d'Alviella en van Charles Magnette. De fondsen worden ontsloten door een gedetailleerde elektronische fichier die op het MADOC / CEDOM kan worden geraadpleegd.

1.4. Publicaties

Een overzicht van de maçonnieke en van de antimaçonnieke publicaties is terug te vinden in een verhandeling waarvan een exemplaar kan geconsulteerd worden in het Wettelijk depot van de Koninklijke Bibliotheek:

LEMAIRE (M.-E.). *Les publications périodiques maçonniques et antimaçonniques belges. Essai de catalogue collectif*. Brussel, 1982.

Het belang van de periodieken en jaarboeken is bijzonder groot. Zij nemen immers veel meer op dan artikelen of beschouwingen, zeker wanneer het de uitgaven van vóór de Tweede Wereldoorlog betreft. Zeer vaak worden omstandige verslagen gepubliceerd van de activiteiten van de bestuursorganen van de

obediënties, gegevens over de bezigheden van de individuele loges, verslagen van maçonnieke algemene vergaderingen of van conventen en rapporten van commissies. Tot en met jaargang 1961 zijn de reeksen gemakkelijk terug te vinden (de Koninklijke Bibliotheek bezit een vrij volledige verzameling), maar de recentere zijn omzeggens nooit in het bezit van openbare bibliotheken. Navraag bij de obediënties zelf (zie hieronder) kan tot op zekere hoogte een uitweg bieden.

Annuaire Maçonique du Gr.: O.: de Belgique, 1840-1852.

Bulletin du Grand Orient de Belgique, 1874-1938.

Cahiers Maçon.: du Gr.: Orient de Belgique. Bulletin Intérieur, 1952-1957.

Cahiers du Gr(and) Or(ient) de Belgique, 1957-1961.

Bulletin du Grand Orient de Belgique – Bulletin van het Grootoosten van België, 1962-1971.

Annuaire GOB – Jaarboek GOB, 1972-.

Bulletin de la Grande Loge de Belgique – Tijdschrift van de Grootloge van België, 1961-.

Annuaire de la Grande Loge de Belgique – Jaarboek van de Grootloge van België, 1969-.

Bulletin des Travaux du Suprême Conseil de Belgique, 1864-.

De vier obediënties die in 1989 de vriendschapsconventie afsloten, hebben een gezamenlijke portaalsite: www.mason.be. Drie van de vier hebben ook een eigen, meertalige website, respectievelijk het *Grootoosten*, de *Grootloge* en de *Belgische Federatie van Le Droit Humain*: www.gob.be, www.glb.be en www.droit-humain.be.

Ook de obediënties of maçonnieke koepelstructuren die geen deel uitmaken van deze groep, hebben een meertalige website: www.glr.org en www.lithoscl.org.

1.5. Bronnenpublicaties

Het becommentarieerd uitgeven van maçonnieke bronnen in boekvorm is zeer beperkt gebleven voor wat de Belgische vrijmetselarij van de 19e en de 20e eeuw betreft. Op deze regel is er één belangrijke uitzondering, namelijk de volumineuze publicatie van diverse documenten over de Belgische vrijmetselarij van de onafhankelijkheid tot 1855:

WITTE (E.) m.m.v. BORNE (F.). *Documents relatifs à la franc-maçonnerie belge du XIXe siècle, 1830-1855*. Leuven-Parijs, 1973.

Recent zijn ook enkele gedrukte bronnen online beschikbaar gesteld. Zo zijn de *Annales chronologiques, littéraires et historiques de la maçonnerie des Pays-Bas* van Auguste de Wargny, een essentiële bron voor de studie van de Nederlandse periode, integraal online raadpleegbaar via de “Digithèque” van de ULB:

<http://digitheque.ulb.ac.be/fr/index.html>

Ook in de reeks van gedigitaliseerde 19e-eeuwse brochures die de Koninklijke Bibliotheek via haar website ter beschikking stelt, zijn meerdere maçonnieke uitgaven terug te vinden (met zoektermen “loge”, “franc-maçon”, enz.):

<http://opteron1.kbr.be/lotpubn.htm>

2. De vrijzinnige organisaties

2.1. Bibliografie

De historiografie omtrent vrijdenkersbeweging en vrijzinnige organisaties is er de laatste jaren flink op vooruitgegaan.

DEFOSSE (P.), ed. *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*. Brussel, 2005.

HASQUIN (H.), ed. *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France*. Brussel, 1994.

DETHIER (H.), VANDENBOSSCHE (H.), eds. *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers I*. Brussel, 1979.

DETHIER (H.). Libre Pensée, Franc-Maçonnerie et Mouvements laïques, in VOYE (L.) e.a., eds. *La Belgique et ses dieux. Eglises, mouvements religieux et laïques*. Louvain-la-Neuve, 1985, p. 31-65.

1789-1989. 200 jaar vrijzinnigheid in België – 200 ans de libre pensée en Belgique. Charleroi, 1989, p. 43-47.

TYSSENS (J.), WITTE (E.). *De vrijzinnige traditie in België. Van getolereerde tegen-cultuur tot erkende levensbeschouwing*. Brussel, 1996.

FRANSEN (J.). Het Humanistisch Verbond. Ontstaan, uitbreiding en crisis (1951-1961), in *BTNG*, 1998, nrs. 3-4, p. 499-525.

Meer theoretische benaderingen van de plaats van de vrijzinnigheid binnen het Belgisch politiek systeem worden gebracht in:

WITTE (E.). De specificiteit van het “verzuilingsproces” langs vrijzinnige zijde. De inbreng van de historische dimensie, in *BTNG*, 1982, nr. 1, p. 23-58.

TYSSENS (J.). L’organisation de la laïcité en Belgique, in DIERKENS (A.), ed. *Pluralisme religieux et laïcités dans l’Union européenne*. Brussel, 1994, p. 55-69.

Voor de 19e eeuw kan men nog steeds nuttig gebruik maken van een artikel dat in de bijlagen een overzicht geeft van stichtingsdata en strekking van de vrijdenkersbonden en van hun federaties. Er worden eveneens biografische gegevens verstrekt over de belangrijkste militante vrijdenkers:

WITTE (E.). De Belgische Vrijdenkersorganisaties (1854-1914), in *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting*, 1977, p. 127-286.

Het interbellum komt o.m. aan bod in:

TYSSENS (J.). Laïcité et pilarisation dans le système politique belge pendant l’entre-deux-guerres, in MIROIR (A.), ed. *Laïcité et classes sociales 1789-1945. En hommage à John Bartier*. Brussel, 1993, p. 219-233.

TYSSENS (J.). Een Vlaamse inbreng in de vrijzinnige actie rond de schoolkwestie in de jaren ’30: van de *Vrienden van het Officieel Onderwijs* naar het *Algemeen Verbond ter Bevordering van het Officieel Onderwijs*, in *BTNG*, 1993, nrs. 3-4, p. 353-397.

Meerdere van de grote strijdpunten van de vrijzinnige organisaties werden apart bestudeerd. De strijd met de Kerk rond de seksuele problematiek en rond vrijwillige zwangerschapsonderbreking wordt uitgebreid behandeld in:

- VAN PRAAG (P.). De opkomst van het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen, in *TVSG*, 1977, p. 197-220.
- WITTE (E.). Twintig jaar politieke strijd rond de abortuswetgeving in België, in *Res Publica*, 1990, nr. 4, p. 427-487.
- WITTE (E.). De liberalisering van de abortuswetgeving in België (1970-1990), in SCHEYS (M.), ed. *Abortus*. Brussel, 1993, p. 21-102.

Inzake de conflictrijke weg naar een wettelijke regeling van de crematie:

- VELLE (K.). *Begraven of cremeren. De crematiekwestie in België*. Gent, 1992.

De conflicten rond het onderwijs en de rol van een aantal gespecialiseerde vrijzinnige verenigingen in deze problematiek komen uitgebreid aan bod in:

- LORY (J.). *Libéralisme et instruction primaire, 1842-1879. Introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique*. Leuven, 1979, 2 dln.
- POLL (L.). *20 jaar Oudervereniging voor de Moraal*. Z.p., 1981.
- La Ligue de l'Enseignement et la Défense de l'Ecole Publique avant 1914*. Brussel, 1986.
- Histoire de la Ligue de l'Enseignement et de l'Education Permanente, 1864-1989*. Brussel, 1990.
- TYSSENS (J.). *Strijdpunt of pasmunt? Levensbeschouwelijk links en de schoolkwestie, 1918-1940*. Brussel, 1993.

Voor de recentere ontwikkelingen en de thans actieve organisaties is er – naast de hoofdstukken in de algemene overzichten en in de theoretische benaderingen – ook nuttige informatie terug te vinden in o.m.:

- A la découverte de la laïcité*. Brussel, 1983.
- Vrijzinnige verenigingen; wie doet wat?* Brussel, z.j.
- WILLEMYNS (R.), ed. *Actuele facetten van vrijzinnigheid in Vlaanderen*. Brussel, 1983.
- [MATTHIJS (W.)] ... *Vanzelfsprekend. 35 jaar Humanistisch Verbond*. Antwerpen, 1988.
- JAVEAU (C.). Une esquisse sociologique de la laïcité en Belgique francophone, in VOYE (L.) e.a., eds., *La Belgique et ses dieux, op. cit.*, p. 67-77.
- JAVEAU (C.). Belgique: la laïcité ecclésialisée, in DIERKENS (A.), SCHREIBER (J.-Ph.), eds. *Laïcité et sécularisation dans l'Union européenne*. Brussel, 2006, p. 83-88.

2.2. De organisaties

De eerste vrijdenkersverenigingen ontstonden in de loop van de jaren 1850 te Brussel. In het specifieke milieu van marginale intellectuelen en artisanale arbeiders, die zich eerder al hadden geëngageerd in de democratische beweging en die thans werden verwoed door een contingent Franse republikeinse ballingen, groeide een georganiseerd verzet tegen de kerkelijke almacht over de begraafplaatsen. Zij richtten bonden op om door onderlinge steun – materiële zowel als morele – burgerlijke begrafenissen te organiseren, desnoods met de harde middelen. Snel verbreedden de doelstellingen naar een omvattend laïcistisch

project, dat veelal ook van een uitdrukkelijk politieke inkleuring werd voorzien. In dat licht ontstond in 1854 *L'Affranchissement*, een revolutionair socialistische vrijdenkersbond, waarvan in 1857 de mutuëllistische tendens afsplitste onder de naam *Les Solidaires*. De antiklerikale bourgeoisie was in deze groepen zowat volkomen afwezig. Zij richtte in 1863, ook weer te Brussel, *La Libre Pensée* op, die zich duidelijk in meer liberaal vaarwater bevond. Vanuit deze bonden werden dan parallelle verenigingen gesticht, telkens met gelijkaardige politieke en sociale karakteristieken. De groei van socialistische bonden vormde een wezenlijk onderdeel in de affirmatie van een georganiseerde arbeidersbeweging. Daartoe werden overigens vaak dezelfde netwerken gebruikt, waaronder deze van de Eerste Internationale. Aan liberaal-burgerlijke kant verspreidde de vrijdenkersbeweging zich eerst via de onderafdelingen van de Brusselse *Libre Pensée*, die vervolgens onafhankelijke organisaties vormden. Niet zelden speelden maçonnieke netwerken hier een dragende rol: dat was aan socialistische kant duidelijk niet het geval. Hieraan moet worden toegevoegd dat de *Libre Pensée* reeds in 1864 een wezenlijke rol speelde bij het ontstaan van de *Ligue de l'Enseignement*, een invloedrijke schoolpolitieke pressiegroep. Daarmee waren meteen enkele van de meest essentiële kenmerken van de klassieke vrijdenkersbeweging vastgelegd. Zij ontwikkelde zich in sociaal en ideologisch gedifferentieerde netwerken, die in eerste instantie quasi los van elkaar bestonden. Van koepelstructuren was er dus nog lang geen sprake, zeker niet voor de hele beweging, maar ook niet voor de respectieve stromingen. Het is daarom van belang de nadruk te leggen op het typisch 19^e-eeuwse municipalisme dat de vrijdenkersbeweging toen nog kenmerkte.

Het zal dan ook niet verwonderen dat men pas laat tot een overkoepelende constructie kwam. Pogingen in die zin werden ondernomen in de jaren 1860 en 1870 – overigens altijd binnen de socialistische tendens – maar zij leidden niet naar een duurzame structuur. De anarchiserende elementen waren duidelijk nog te sterk. Het zou duren tot 1885 vooraleer er uiteindelijk een *Nationale Federatie van Vrijdenkersverenigingen / Fédération Nationale des Sociétés de Libre Pensée* werd opgericht. Dat was niet alleen een gevolg van de geleidelijke toenadering van de beide tendensen, zeker in het Brusselse, waar de *Libre Pensée* een wat bescheidener publiek begon te recruter en waar een deel van de ouvriëristische bonden wat meer in sociaaldemocratische richting begon over te hellen, maar zeker ook van het gezamenlijke verzet van liberalen en socialisten tegen het revanchistische beleid van de katholieke partij die in 1884 de absolute meerderheid had veroverd in beide kamers. Paradoxaal genoeg beleefde de vrijdenkersbeweging in de dertig jaar durende oppositie tegen de katholieke meerderheid het hoogtepunt van haar politieke en levensbeschouwelijke actie. Het aantal bonden nam zeer snel toe, de aanhang groeide al evenzeer, de structuur werd verstevigd door de uitbouw van provinciale of regionale federaties, die veelal onder de nationale federatie opereerden, maar die in een enkel geval ook quasi autonoom optraden, zoals de in 1895 gestichte, nogal socialistisch georiënteerde *Vlaamse Vrijdenkersfederatie*. Verder functioneerden de banden met de politieke partijen nog vrij goed. Voor de BWP moet daar overigens aan worden toegevoegd dat de socialistische vrijdenkersbonden veelal van bij het begin bij de partij waren geaffilieerd.

Reeds vóór de Eerste Wereldoorlog begon de politieke invloed van de vrijdenkersbeweging te tanen. De uitbreiding van het stemrecht maakte het voor de

partijen van de “linkerzijde” veel interessanter om te trachten stemmen te winnen onder het (veel grotere) gelovige deel van de bevolking of zelfs om politieke allianties te sluiten met bepaalde fracties van de katholieke wereld. De distantiëring ten aanzien van een georganiseerd antiklerikalisme was daartoe noodzakelijk. Deze motieven leidden o.m. naar de desaffiliatie van de socialistische vrijdenkersbonden van de BWP in 1913.

Met de Eerste Wereldoorlog kreeg deze wending een definitief karakter. Nu liberalen en/of socialisten aan coalitieregeringen met de katholieke partij deelnamen, werd het politieke isolement van de vrijzinnigheid zowat totaal. Alleen de *Ligue de l'Enseignement* bewaarde nog een zekere invloed. Daaraan dient te worden toegevoegd dat de vrijdenkersbeweging erg verzwakt uit de Eerste Wereldoorlog was gekomen. Nogal wat bonden waren inactief geworden. De *Vlaamse Vrijdenkersfederatie* was feitelijk ontbonden. Niettemin slaagde de nationale federatie erin om toch een niet te onderschatten organisatorische continuïteit te handhaven en op de wat langere termijn een nieuwe impuls te geven aan de beweging. In 1929 werd de *Vlaamse Vrijdenkersfederatie* weer opgericht. In Vlaanderen verzorgde het *Algemeen Verbond ter Bevordering van het Officieel Onderwijs* (AVBO) en zijn voorlopers vanaf 1932 de vrijzinnige actie op schoolpolitiek vlak. In de loop van de jaren 1930 werden de revolutionaire afscheuringen van de onmiddellijke naoorlog weer ongedaan gemaakt. Vooral de fusie met de *Fédération Athéiste* in 1936 – duidelijk een gevolg van het Volksfrontelan met zijn uitdrukkelijke antifascisme – zou nogal wat impact hebben, zij het niet in de positieve zin die men aanvankelijk had verwacht. De crisis die de fusie tussen de internationale verbonden van enerzijds de klassieke en anderzijds de grondig gestaliniseerde proletarische vrijdenkersbeweging uitlokte, weerspiegelde zich meteen in de Belgische nationale federatie. De stalinistische propaganda van de *Fédération Athéiste* werd immers ook daar niet door iedereen geslikt. Na de Russische inval in Polen in september 1939 was het hek helemaal van de dam. Omdat meerdere provinciale federaties dreigden af te scheuren indien gepaste maatregelen tegen de *Fédération Athéiste* uitbleven, besloot een congres begin mei 1940 om de vertegenwoordigers van de stalinistische strekking uit de nationale bestuursorganen te zetten. Daarmee was de eenheid van de vrijdenkersbeweging – amper enkele dagen voor de Duitse inval – gevrijwaard.

De vrijdenkersorganisaties kwamen flink gehavend uit de Tweede Wereldoorlog. Vrij veel militanten hadden hun verzetsactiviteit niet overleefd. Verder kreeg de klassieke vrijdenkersbeweging – net als elders in Europa – concurrentie binnen het vrijzinnige veld zelf. Het sleutelevenement daarbij was de oprichting van het *Humanistisch Verbond* in Vlaanderen in 1951. Het hv was gemodelleerd op zijn naamgenoot in Nederland, waarbij enkele Vlaamse vrijzinnige intellectuelen al kort na de oorlog waren aangesloten. Het vrijzinnig humanisme was een stuk gematigder (de afschaffing van het cultusbudget werd niet meer openlijk geëist), stond eerder voor de juxtapositie van levensbeschouwelijke stromingen dan voor de strijd tegen de Kerk en was ook veel intellectualistischer.

De vrijdenkersbeweging bleef gewoon verder werken in een (Vlaamse) *Vrijdenkersunie* en in de thans zowat exclusief Franstalige nationale federatie. Die activiteit duurde tot ver in de jaren 1970, maar ondertussen werden zij stapsgewijs geïsoleerd. Dat mocht al blijken wanneer de radio-uitzendingen, die de vrij-

denkers sinds 1933 hadden verzorgd, werden overgenomen door de intellectueel veel slagkrachtiger humanistische tendens. Ondertussen waren er vanuit het HV al meerdere nevenorganisaties gegroeid die specifieke deeltaken op zich konden nemen en die alle op één of andere wijze moesten bijdragen tot de verwezenlijking van een specifieke sociale ruimte voor de buitenkerkelijken. Zo kwam er de jeugdorganisatie *Humanistische Jongeren* (HJ), de succesvolle *Oudervereniging voor de Moraal* (OVM) en vervolgens enkele organisaties die in de sfeer van de morele dienstverlening wilden opereren. Eerst werd een gespecialiseerde activiteit ontwikkeld, namelijk met de in 1964 door Vlamingen en Franstaligen opgerichte *Stichting voor Morele Bijstand aan Gevangenen*. In 1970 volgde de *Stichting voor Morele Lekenbijstand*, die in de ziekenhuizen zou optreden. Vanaf 2004 heeft zich onder druk van nieuwe subsidieregelingen voor sociaalcultureel volwassenenwerk een zekere concentratie van krachten voorgedaan, meer in het bijzonder door het samengaan van de oude structuren HV en OVM in een nieuwe vzw met als naam *Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging*.

Aan Franstalige zijde verliep de bekering tot het Hollandse model veel minder vlot. De contestatie van de oude nationale federatie had in de jaren 1950 nog niet de uitgesproken humanistische optiek die in het noorden domineerde, al waren er enige aanzetten in die richting. Globaal genomen hield men het echter nog vooral bij een vrij klassieke, rationalistische benadering, getuige de stichting van de *Union Rationaliste* in 1957. In de loop van de jaren 1960 drong de nieuwe manier van werken definitief door in Franstalige kring. Nogal wat Franstalige verenigingen kregen nu meer het uitzicht van hun Vlaamse tegenhangers, zoals de *Fédération des Amis de la Morale Laïque* (FAML).

De Franstalige vrijzinnige organisaties werden in 1969 deel van een vrij complexe federale structuur met de naam *Centre d'Action Laïque* (CAL), die in 1975 ook de restanten van de oude *Fédération Nationale* zou opsorpen. Dergelijke overkoepeling had ook in Vlaanderen plaats: de definitieve oprichting van de *Unie Vrijzinnige Verenigingen* (UVV) in 1971 – een eerste aanzet in 1966 had geen blijvend resultaat – moest het HV, de steeds talrijker wordende nevenorganisaties en andere sympathiserende verenigingen (eerst het *Willemsfonds*, later ook het *Vermeulenfonds*) federeren met als doel de representativiteit te claimen die men de vrijzinnige organisaties in die jaren vanuit diverse hoeken trachtte te ontzeggen. Dat motiveerde in 1972 meteen ook de creatie van de *Centrale Raad der Niet-Confessionele Levensbeschouwelijke Gemeenschappen van België*, door de band *Centrale vrijzinnige raad* genoemd, een coördinatieorgaan waarmee CAL en UVV samen de overheid tegemoet konden treden. Het objectief was de officiële erkenning van de vrijzinnigheid. Die moest toelaten om de activiteiten te laten subsidiëren.

Die activiteit was overigens voortdurend aan het verbreden en begon zich ook op het sociaalcultureel terrein te verbreden, door de oprichting van het *Humanistisch Vrijzinnig Vormingswerk* en later van de bredere *Vrijzinnige Koepel* enerzijds en door de verruimde optiek van de *Ligue de l'Enseignement et de l'Education Permanente* anderzijds. Het was echter vooral op de morele dienstverlening dat de nadruk werd gelegd. In Vlaanderen was die optie overigens veel explicieter dan in de Franstalige verenigingen. In eerste instantie werd getracht om de wetgeving op kerkfabrieken aan te passen maar in de loop van de jaren 1970 werd steeds

duidelijker aangedrongen op een wijziging van artikel 117 van de Grondwet. Die herziening sleepte lang aan. Een voorlopige oplossing werd bereikt met de wet van 23 januari 1981, die voor een eerste subsidiepakket zorgde. Dit liet de vrijzinnige koepelstructuren toe om de nagestreefde institutionalisering – op bescheiden schaal – vorm te geven. De grote doorbraak van deze benadering kwam er echter in het voorjaar van 1993 met de uiteindelijke herziening van het artikel 117 (later hernummerd als artikel 181), waardoor de “niet-confessionele” gemeenschap werd erkend. De onderhandelingen tussen de koepelorganisaties en de federale overheid over de wijze waarop deze erkenning formeel en vooral financieel vorm moest krijgen, mondde uit in een regeling die werd ingeschreven in de wet van 21 juni 2002.

2.3. Archieven

Het Algemeen Rijksarchief bewaart het verslagboek van *L’Affranchissement*, dat reeds in een bronnenpublicatie werd opgenomen. Een aantal tussengevoegde documenten werd evenwel niet mee gepubliceerd omdat ze van recentere oorsprong zijn. In het Osoby-archief te Moskou zijn nog meer archiefstukken van *L’Affranchissement* teruggevonden: deze zijn gerestitueerd aan het AMSAB-ISG. Het gaat om 5 dossiers over de periode 1873-1919. Ze bevatten verslagboeken, ledenlijsten en kasboeken.

Het AMSAB-ISG bewaart ook het archief van de Gentse *Socialistische Vrijdenkersbond* waarin zich ook stukken rond de Vlaamse Vrijdenkersfederatie bevinden. In hetzelfde instituut zijn ook archivalia gedeponneerd van de vrijdenkersbond *De Rede* van Ronse. Het AMSAB-ISG bewaart ook naoorlogs archief van diverse Oostendse vrijzinnige organisaties. In dezelfde instelling kan men de papieren van Willy Calewaert inzien, die meerdere documenten over vrijzinnigheid bevatten. Een ander rijk privé-archief is dat van Michel Oukhow. Het is gedeponneerd in het Centrum Antwerpen van het AMSAB-ISG.

Het Liberaal Archief bewaart het archief van het Willemsfonds dat voor de naoorlogse periode ook tal van documenten omvat inzake vrijzinnigheid. Dezelfde instelling bezit ook archiefmateriaal van diverse West-Vlaamse vrije vrijzinnige scholen (het Brugse Fröbeltje, de Desmet-school van Kortrijk, het Instituut Tant-Roels van Roeselare). Het Liberaal Archief bewaart eveneens het vrij rijke archief van de West-Vlaamse provinciale afdeling van het Algemeen Verbond ter Bevordering van het Officieel Onderwijs (AVBO). Men vindt er ook het archief van het *Algemeen Kledingwerk voor Antwerpens Officiële Scholen*. Het VUB-archief bewaart de door Willem Verougstraete gedeponneerde papieren van de *Vereniging voor Nederlandstalig Vrijzinnig Hoger Onderwijs*. De Ligue de l’Enseignement (et de l’Education Permanente) heeft van bij het begin zeer goed voor haar archieven gezorgd. Ze worden door de Ligue zelf bewaard. Ze zijn op jaar geklasseerd. Binnen elk jaar is er dan nog eens een onderverdeling volgens bestuursorgaan, type documenten, enz.

De *Federatie der Centra voor Geboortenregeling en Seksuele Opvoeding* bewaart enig archiefmateriaal dat in dit onderzoeksveld van belang kan zijn: strikt genomen gaat het hier niet om een “vrijzinnige” vereniging maar de wortels van deze organisatie – die in 1955 werd opgericht als *Belgische Vereniging voor*

Seksuele Voorlichting – zijn wel degelijk in vrijzinnige middens te situeren. Zo moet worden gewezen op de belangrijke rol van o.m. Lucien Deconinck en Vogelina Dille-Lobbe.

Aan Nederlandstalige zijde was het met de bewaring van de vrijzinnige archieven door vrijzinnige organisaties lang nogal chaotisch gesteld. De vroegere archief- en documentatiedienst van het hv bezat een beperkte verzameling archivalia omtrent de beginjaren van het verbond, die veelal werden bijeengebracht door oud-voorzitter Walter Matthijs. Veel materiaal blijkt echter vernietigd te zijn geweest of blijkt na deponering te zijn verdwenen (waaronder het grootste deel van het archief van Lucien De Coninck). Door de uitbouw van het *Vrijzinnig Studie-, Archief- en Documentatiecentrum Karel Cuypers* (met een in 2006 geopende bewaarplaats in Brussel) is er uiteindelijk een efficiëntere centrale bewaring mogelijk geworden. Naast de ruime collectie vrijzinnige tijdschriften en diverse andere gedrukte bronnen, zijn er tal van humanistische en vrijzinnige archieven bewaard, ook van enkele plaatselijke afdelingen.

2.4. *Publicaties*

Le Libre Examen. Brussel, 1865-1868.

Bulletin de la Ligue de l'Enseignement. Brussel, 1865-1962.

La Raison. Brussel, 1889-1900.

De Rede. Gent, 1895-1911.

La Pensée. Brussel, 1905-1982.

Ligue de l'Enseignement – Documents. Brussel, 1906-.

La Crémation. Brussel, 1907-.

Le Penseur. Luik, 1925-1930.

La Raison. Brussel, 1925-1930.

De Tribune. Antwerpen, 1911-1931.

De Denker. Antwerpen, 1932-1936 (onregelmatig).

La Cravache. Brussel, 1933.

De Vrijdenker. Antwerpen, 1936-1940, 1947-1980.

De Vrije Gedachte. Antwerpen, 1945-1946.

Diogenes. Antwerpen, 1953-1958 (hv).

Pro of contra. Brussel, 1955-1981 (hj).

Het Vrije Woord. Antwerpen, 1956- (hv, hv + ovm).

De Moralist / Mores. Antwerpen, 1959- (Werkgroep Leraars Ethiek).

Ouderblad. Antwerpen, 1961-1974 (ovm).

De Vrije Micro. Antwerpen, 1963-.

De Hu. Brussel, 1973- (hj).

Nitro. Brussel, 1982- (hj).

Antenne. Kontaktblad voor Morele Dienstverlening. Brussel, 1983-.

UVV-Info. Brussel, 1984-.

Bindteken. Brussel, 1984- (Vrijzinnige Koepel).

Starter. Brussel, 1984- (Vrijzinnige Koepel).

Samenspel. Antwerpen, 1996- (Oudervereniging voor de Moraal).

Echt. Z.p., 2007.

La Tribune Laïque. Brussel, 1962- (Ligue de l'Enseignement).

- La Pensée et les Hommes*. Brussel, 1957-.
- Morale Laïque*. Brussel, 1967- (FAML).
- Bulletin de Liaison*. Brussel, 1972-1982 (CAL).
- Bulletin du CAL*. Brussel, 1983-.
- Espace de Libertés*. Brussel, 1991- (CAL).
- Passerelles*. Brussel, 1994- (CAL).
- Bulletin de Liaison – CAL Brabant Wallon*. Waver, 1996-1999.
- CALepin*. Waver, 2000- (CAL).
- Bruxelles Laïque Echos*. Brussel, 2000- (CAL).

De koepelstructuur van de Vlaamse vrijzinnige verenigingen, UVV, heeft een eigen, zeer omstandige website: www.uvv.be. De UVV-site heeft ook een interessant portaal naar de sites van de lidverenigingen: www.uvv.be/uvv5/top2/fram08.html. Een belangrijke site daaronder is die van de *Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging*, opvolger van het *Humanistisch Verbond*: www.h-vv.be. De koepelstructuur van de Franstalige verenigingen, CAL, heeft eveneens een uitgebreide website, waarvan de homepage voorzien is van een portaal naar de andere Franstalige vrijzinnige verenigingen: www.ulb.ac.be/cal/indexlaicite.html.

2.5. Bronnenpublicaties

Het verslagboek van de oudste vrijdenkersvereniging *L’Affranchissement* voor de periode 1860-1875 werd integraal gepubliceerd in:

WOUTERS (H.), ed. *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1853-1865)*. Leuven-Parijs, 1966, p. 224-317.

In de andere bronnenpublicaties van Wouters inzake de vroege arbeidersbeweging komen meerdere verslagen voor, opgesteld door verklikkers, over activiteiten van de (Brusselse) vrijdenkersbonden.